

Joden in middeleeuws 's-Hertogenbosch (Jews in medieval 's-Hertogenbosch)

door

dr. A.C.M. Kappelhof

Den Haag

24 August 2020

Summary

A chronicle written by Molius a priest living in 's-Hertogenbosch in the middle of the sixteenth century tells about a program against Jews. After being accused of plans to murder all Christians they would have been brought to a place outside the city and burnt alive. Molius situated the massacre around 1200, when the city was being built up. The chronicle by Peter van Os however, which is older than Molius, does not contain this story. I presume that the massacre did take place, but around 1349-1350 after the Black Death had afflicted 's-Hertogenbosch.

Jews were living in 's-Hertogenbosch in a quarter next to the gate called Jews Gate. This gate was christianized into Our Lady Mary's Gate around 1450.

Jews were active in the duchy of Brabant as brokers and money lenders. After 1300 they disappeared in Brabant, but in 's-Hertogenbosch a few Jews may have managed to be accepted and to get important jobs or even to enter the board of aldermen.

This short article is in Dutch and is digital born. It was first published on internet in September 2017. A new revised edition was published in August 2020. According to my new interpretation the Jews were murdered or driven out of 's-Hertogenbosch ca. 1350 and not around 1305 as stated in an earlier edition.

Het verhaal van Molius

In de tussen 1542 en 1550 geschreven kroniek van de Bossche priester Molius staat een verhaal over een massamoord op Bossche joden. Nadat Molius de stichting van de stad heeft beschreven meldt dat hij immigranten die overal vandaan kwamen de nieuwe stad snel deden groeien. Onder hen bevonden zich ook joden die zich vestigden even buiten de eerste stadsmuur, naast de Onze Lieve Vrouwepoort op de plaats die het Wild Varken genoemd werd. Zij leidden daar hun eigen leven maar nadat

*zij erop betrapt werden dat zij een vreselijk, afschuwelijk complot aan het beramen waren ter vernietiging van de nieuwe stad, zijn zij allen tegelijk ter dood gebracht en op de Vugtherhei niet ver van de galg verbrand. Daarom wordt deze plaats gewoonlijk nog altijd door de poorters zelf het Jodenkerkhof genoemd.*¹

In de iets oudere kroniek van de Bossche stadssecretaris Peter van Os wordt met geen woord gerept over de stichting van de stad en komt het verhaal over deze progrom ook niet voor.² Jacob van Oudenhoven maakt er wel melding van in bewoordingen die erg lijken op die van Molius.³ Johan Hendrik van Heurn volgt weer de lijn van Van Os: hij laat de verhalen over het ontstaan van de stad en de progrom tegen de Bossche joden achterwege, ofschoon hij wèl in het bezit was van een handschrift van de kroniek van Molius.⁴ Vermoedelijk hechtte de griffier van de Leen- en Tolkamer geen geloof aan het verhaal. Waar Molius zijn verhaal precies vandaan haalde is onbekend. Hij schrijft: onlangs heeft iemand zich het herinnerd. Molius heeft het dus gehoord van iemand anders en niet zelf verzonnen.⁵ Gezien de plaatsing in de kroniek zou deze massamoord zich hebben voorgedaan omstreeks 1200 omdat de stad toen werd gesticht.

Progroms in Brabant omstreeks 1300

De kroniek van Emond van Dynter maakt melding van progroms ten tijde van hertog Jan II van Brabant (1292-1314). Zijn relaas: volk van lage komaf en afkomstig uit verschillende landstroken wilde naar het Heilig Land trekken om dit te bevrijden. Ze hadden geen leider en geen commandanten. Waar ze maar konden slachtten zij alle joden die zij te pakken konden krijgen af. Toen de hertog dit merkte realiseerde hij zich dat het zijn taak was om de joden te beschermen en daarom stond hij aan hen zijn kasteel van Genappe in Waals-Brabant als veilig onderkomen af. Het volk sloeg het beleg voor het kasteel waarop de hertog tegen hen ten strijde trok en velen van hen doodde. De rest nam de vlucht en ging naar de paus die

¹ Hoekx, *Molius*, 92-93.

² Lith-Drooglever Fortuijn, *Peter van Os*.

³ Oudenhoven, *Een nieuwe*, 17.

⁴ Heurn, *Historie*, xxvi.

⁵ Hoekx, *Molius*, 93 ('Zo ook is in het recente verleden nog aan het licht gekomen') De latijnse tekst luidt: 'Unde adhuc recens hominum memoria exploratum habet'.

toen in Avignon resideerde. De paus stuurde hen echter naar huis.⁶ Emond van Dynter was secretaris van de hertog van Brabant tussen 1412 en zijn dood in 1449. Hij schreef zijn kroniek in opdracht van hertog Philips de Goede tussen 1443 en 1446. Het verhaal over de massamoord op Brabantse joden moet zijn gebaseerd op een oudere onbekende kroniek of op verhalen die in zijn tijd nog de ronde deden.

In de Tielse kroniek, die uit de eerste helft van de vijftiende eeuw stamt en is geschreven door een onbekende in de omgeving van Tiel wonende man, staat:

‘In Duitsland, Brabant, Vlaanderen, Henegouwen en Holland heeft in 1309 een grote menigte mensen zich met het Kruis getooid en overal in de landen vele Joden vermoord. Zij hebben het kasteel Born verwoest, waarbij 100 Joden zijn vermoord.’⁷

Deze kroniek is geschreven door een onbekende man die leefde in de eerste helft van de vijftiende eeuw en woonde in Tiel of omgeving. Wellicht kwam hij uit IJzendoorn. De kroniek van Willem Procurator, een Hollandse geestelijke die leefde van ca. 1295 tot kort na 1332, maakt ook melding van deze volkse kruistocht maar de joden komen er niet in voor, wel dat de kruisvaarders, toen hun voedselvoorraden op waren, hun toevlucht namen tot geweld.⁸

De eerste paus die in Avignon woonde was Clemens V die regeerde van 1305 tot 1314.

Waarom wendden de kruisvaarders zich tot de paus? Wilden zij soms dat het hoofd van de christelijke kerk hun plan zou ondersteunen? En waar ging het dan om: Palestina bevrijden of lukraak vermoorden van zoveel mogelijk joden. De kronieken melden verder niets over hun doelen. Wel is bekend dat deze paus onder sterke Franse invloed stond en graag wilde dat de Franse koning Philips de Schone de leiding zou nemen van een kruistocht. Een idee waar overigens niets van terecht kwam. De koning gaf voorkeur aan andere zaken.

Het middeleeuwse christelijke Europa kende veel antisemitisme. Uitbarstingen van agressie tegen joden deden zich vaak voor tijdens of na epidemieën of na een oproep tot het ondernemen van een kruistocht. Bij het begin van de tweede kruistocht in 1147 richtten benden moordpartijen aan onder joden in de steden van het Rijnland. Opgehitst door de geestelijken die preken hielden om de mensen aan te zetten tot zo’n riskant avontuur als een kruistocht, lieten deze mannen hun agressie tegen een minderheid, die anders wilde leven, de vrije loop. In 1308-1309 werd dit in de hand gewerkt doordat de kruisvaarders meenden het zonder leiders te kunnen stellen.

Daar kwam nog iets anders bij. De slag bij Kortrijk in 1302, waarbij het Vlaamse volk een Frans ridderleger in de pan hakte, veroorzaakte in Vlaanderen en Brabant grote sociale onrust. In veel steden probeerde het gewone volk, dat niets te zeggen had, de macht over te nemen. Zo ook in 's-Hertogenbosch waar het volk de door de hertog benoemde bestuurders afzette. Een door de hertog gezonden leger werd tussen Hintham en Rosmalen verslagen en de bevelhebber werd daarbij gedood. Tenslotte won de hertog het pleit. In 1306 sloten de

⁶ Ram, *Dynter*, boek V hoofdstuk 52 en de vertaling door Jehan Wauquelin, boek V, hoofdstuk 16. Ook in: Tigelaar, *Die alder excellentste cronycke van Brabant en het Brabantse geschiedbeeld anno 1500*, schermpagina 266. De Latijnse tekst gebruikt het woord ‘trucidabant’ wat betekent in stukken hakken, afslachten.

⁷ Kuys e.a., *Tielse kroniek*, 100.

⁸ Gumbert-Hepp, *Willem Procurator*, 245.

stad en de hertog vrede.⁹ De Bosschenaren moesten een boete betalen van 5500 pond gangbaar geld, een voor die tijd enorm bedrag. Op 10 februari 1306 stonden 117 Bosschenaren garant voor de tijdige betaling. Onder de namen bevinden zich geen joden of joods klinkende voornamen die door christenen niet gebruikt werden, zoals Abraham, David of Moses.¹⁰

Joden als geldschieters en makelaars

De kerk verbood weliswaar het vragen van rente op geleend geld, maar in de dertiende eeuw begonnen de opvattingen hierover te schuiven. Er kwamen steeds meer specialisten in het kanoniek recht die meenden dat onder zekere voorwaarden wel geld tegen rente mocht worden uitgeleend. Als geldschieters traden aanvankelijk vaak joden op. Later kwamen daar ook christenen bij uit de Zuidfranse stad Cahors en steden in Noord-Italië, lombarden genaamd.¹¹ De kerk zelf leende ook geld en betaalde daar rente over. Willem van Ryckel de abt van de oude en zeer rijke benedictijnerabdij van St. Truiden leende geld van joden. Bij zijn aantreden verkeerde de abdij in grote financiële moeilijkheden. In Willems boekhouding, die bewaard is gebleven, komen herhaaldelijk posten met geldleningen voor, zoals op 8 oktober 1253 toen hij 16 mark afloste en 4 ½ mark rente betaalde en aan de jodin Jutta 2 mark afloste en 12 schellingen luiks geld als rente afdroeg.¹² In datzelfde jaar betaalde de abt aan de Cahorsijns een lening van 80 pond leuvens, waarvan 57 pond wegens de hoofdsom en 23 pond wegens rente.¹³

Aan het eind van de dertiende eeuw woonde in Leuven een jood die zich bekeerd had tot het christendom. Zijn naam was Goossen. In 1295 droeg hij het huis in Leuven waar hij zelf woonde over aan de Leuvense brouwer Daniel van Dendermonde om het daarna weer in erfcijs terug te krijgen.¹⁴ In 1310 treedt Moses genaamd Voren Immen van Vissenaken als tussenpersoon op in een transactie tussen particulieren en de schatrijke norbertijnenabij van Tongerlo. Het jaar daarop was hij betrokken bij een kredietoperatie tussen de abdij en een particulier.¹⁵

Joodse leningen in Westfalen

Bij toeval is in het archief van het Utrechtse domkapittel een groot aantal oorkonden bewaard gebleven met door Westfaalse Joden tussen 1332 en 1349 verstrekte geldleningen.

¹⁶ De oorkonde zijn gepubliceerd in een boek met andere teksten over de Joden in

⁹ Camps, *Oorkondenboek Noord-Brabant*, nrs. 698-705,

¹⁰ Camps, *Oorkondenboek Noord-Brabant*, nr. 702

¹¹ Uytven,, 'Lombarden'.

¹² Pirenne, *Le livre*, 12.

¹³ Pirenne, *Le livre*, 14. Onbekend is hoe hoog het rentepercentage was omdat niet vermeld wordt hoe lang de lening had uitgestaan.

¹⁴ Erens, *Oorkonden Tongerlo*, II, nr. 290.

¹⁵ Erens, *Oorkonden Tongerlo*, nrs. 420 en 427.

¹⁶ Brillling en Richtering, *Westfalia Judaica*.

middeleeuws Westfalen. Joden die woonden in Dortmund en Münster verstrekten kortetermijnkrediet aan christenen, zowel burgers als edelen. Gezien het grote risico dat deze leningen niet of niet op tijd werden terugbetaald, was de rente op dit soort kredieten zeer hoog. De serie leningen breekt abrupt af in juli 1349. Een kroniek uit deze stad vermeldt dat tussen 11 en 26 maart 1350 overal in Duitsland joden werden verbrand omdat zij ervan werden beschuldigd de waterbronnen te hebben vergiftigd. De burgers van Dortmund gingen niet zo ver; zij verdreven alleen de Joden uit hun stad.¹⁷ Een Münsterse kroniek uit de vijftiende eeuw legt de relatie met een epidemie:

*und in Monster storven by XI dusent menschen und het noch manck den luden de groete doet. Und hyr umme so worden aller wegen de ioden gedodet, wan men gaff en de schult der sukede*¹⁸

De epidemie moet de Zwarte Doodepidemie geweest die in 1349 dit deel van Europa trof en zeer veel slachtoffers eiste. Heel Europa werd toen getroffen door een epidemie van longpest, een ziekte die buitengewoon besmettelijk is en die de bevolking die ondervoed en daardoor verzwakt was zwaar trof. De samenleving raakte ontwricht, grote groepen mensen raakten in paniek en zochten naar een zondenbok.

Joden in 's-Hertogenbosch in 1327

In 1327 stelde het stadsbestuur een verordening vast op het ambachtsgilde van de slagers en vleeshouwers. Hieruit blijkt terloops dat er toen nog joden in 's-Hertogenbosch woonden en dat zij hun vlees volgens de joodse wet slachtten. De keur bepaalde dat vlees dat door joden was aangeraakt (!) of op hun wijze was behandeld door de Bossche christelijke slagers niet mocht worden verkocht.¹⁹ Joden mochten wel van christelijke slagers vlees kopen, maar niet aanraken, alleen met de vinger mochten zij aanwijzen welk deel zij van het geslachte dier wilden hebben. Joden waren dus niet vies van christelijk, niet volgens hun wet geslacht vlees. Door de christenen werden zij echter beschouwd als een ander soort mensen die je maar beter niet kon aanraken. In latere keuren op het slagergilde uit 1361 en 1459 komt deze bepaling niet meer voor. Tussen 1327 en 1361 zijn de joden dus uit de stad verdwenen.

De Jodenpoort in 's-Hertogenbosch

Een van de drie poorten in de oudste ommuring van 's-Hertogenbosch droeg de naam van Jodenpoort. Deze lag aan het begin van de Vughterstraat, daar waar de straat Achter het Verguld Harnas begint. De resten van de poort zijn in 1997 archeologisch onderzocht en in de bestrating is aangegeven waar de twee torens van de poort lagen. De oudste vermelding van de Jodenpoort in schriftelijke bronnen is van 1293. Vrouwe Beatrix weduwe van heer

¹⁷ Brillig en Richtering, *Westfalia*, 206.

¹⁸ Brillig en Richtering, *Westfalia*, 208.

¹⁹ Heuvel, *Rechtsbronnen*, nr. 9 (9 mei 1327); 'quas judeus tetigerit seu tractacerit suo more'.

Gerlach van den Bossche stichtte toen een fonds dat bestond uit renten met onroerend goed als onderpand. Een rente van 4 pond ging uit het erfgoed van Jan 'Canpart' bij de Jodenpoort.²⁰

Volgens de achttiende-eeuwse Bossche geschiedschrijver Johan Hendrik van Heurn heette de buurt naast de Jodenpoort Jericho. Hoewel Van Heurn de enige is die deze naam noemt en geen enkele oorkonde er melding van maakt, hecht ik toch geloof aan zijn bewering omdat Van Heurn toegang had tot het stadsarchief van 's-Hertogenbosch en in zijn boek over de geschiedenis van stad en meierij van 's-Hertogenbosch naar voren komt als een gedegen en kritische geschiedschrijver. (noot geciteerd door Sasse van Ysselt, II, 156)

In 1354 was de poort particulier bezit omdat de nieuwe tweede stadsmuur haar overbodig had gemaakt. Gerrit zoon van wijlen Jan van den Steen, van beroep smid, gaf toen de Jodenpoort met de bijbehorende grote huizen in erfcijns uit aan Jan Scrage de kangietier voor 30 pond payment.²¹ Gerrit had de poort van zijn vader Jan geërfd. Op de poort rustten een cijns aan de hertog en een erfcijns van 20 schellingen payment aan de stad. De grote huizen worden in de in het Latijn geschreven schepenoorkonde 'mansiones' genoemd. Deze huizen waren groter dan de gewone burgermanshuizen en werden bewoond door de elite. In 1392 vermaakten Jan van Hoolaar en zijn vrouw Christina hun stenen huis aan de Vughterstraat bij de Lieve Vrouwepoort en de Markt aan de Tafel van de Heilige Geest.²² Jan is van beroep ceintuurmaker en het echtpaar is poorter van 's-Hertogenbosch. De naam van de poort is veranderd in Onze Lieve Vrouwepoort. De devotie voor Maria was in het laat-middeleeuwse 's-Hertogenbosch bijzonder intens. Hoe kun je naar joden genoemde poort beter kerstenen dan deze te vernoemen naar de belangrijkste heilige van de katholieke kerk, de moeder Gods ?

In 1405 vermaakte Jan Scrage, een nazaat van de Jan Scrage van 1354, aan de Tafel van de H. Geest van 's-Hertogenbosch de 'mansio' genaamd de Jodenpoort aan de Zadelmakerstraat, alle andere erfgoederen naast deze poort en gelegen aan weerszijden ervan en alle erfcijnzen rustend op huizen en erven aan de Zadelmakerstraat.²³ Samen met een groot aantal andere renten moest de Tafel de opbrengst aanwenden voor een uitdeling van witte erwten onder de armen van 's-Hertogenbosch. Deze kregen tussen Allerheiligen (1 november) en 1 mei iedere zondag een portie erwten uitgedeeld. Het woord 'mansio' duidt in Bossche schepenoorkonden op een groot huis, dat soms van steen was en waarin leden van de Bossche elite woonden. De Jodenpoort of Onze Lieve Vrouwepoort is dus tussen 1354 en 1405 omgevormd tot een mansio en enkele woonhuizen. De Tafel heeft de Jodenpoort vermoedelijk van de hand gedaan of weer in cijns uitgegeven, maar daar heb ik nog geen oorkonden over kunnen vinden.

Joden dringen door tot de Bossche elite

²⁰ Synghel, 'Editie', 405-410.

²¹ Tafel H. Geest oorkonde nr. 374a. Het betreft een vidimus van 19 april 1398.

²² Tafel H. Geest oorkonden nrs. 1105 en 1105bis. De Tafel zorgde voor de armen van de stad.

²³ Tafel H. Geest oorkonden nr. 1393.

In 1387 stelde het stadsbestuur Jan die Joede aan tot geldwisselaar.²⁴ De magistraat stelde meteen het commissieloon vast dat hij mocht rekenen. De wisselaar was een voor het economisch leven belangrijke functionaris die zowel deskundig moest zijn op monetair gebied als betrouwbaar moest zijn. Hij hoorde echter niet tot de elite.²⁵ In 1386/87 waren er wisselaars met een vergunning van hertogin Johanna actief in Leuven, Brussel, 's-Hertogenbosch, Tienen en Lier. De door de Bossche wisselaar betaalde cijns aan de hertogin was het hoogste van allemaal. Dat wijst erop dat het een lucratieve positie was. In Brussel opereerde nog een tweede wisselaar maar die hoefde geen cijns te betalen.²⁶ In Antwerpen zal er zeker ook een geweest zijn, maar dat was toen in handen van de graaf van Vlaanderen. In 1407 wordt Johannes Joede door de hertog benoemd tot schepen. Enkele jaren later zit Petrus Joede in de schepenbank.²⁷ De zeven schepenen vormden het voornaamste lid van het stadsbestuur. Zij spraken recht en waren het dagelijks bestuur van de stad. Hoewel deze lieden niet expliciet als jood ('judaeus') worden betiteld, neem ik aan dat het joden waren die zich vermoedelijk hadden bekeerd tot het christendom.

Conclusie

Het verhaal van Molius dat de Bossche joden massaal zijn verbrand op de Vugtherhei is vermoedelijk waar. Er woonden joden in 's-Hertogenbosch rondom een van de drie stadspoorten die naar hen jodenpoort werd genoemd. Ik vermoed dat zij vermoord zijn in 1349-1350, toen ook in het Rijnland en Westfalen overall pogroms werden gehouden nadat de Zwarte Dood een ravage had aangericht onder de bevolking. Het volk kwam in opstand tegen het stadsbestuur en opgekropte agressie zich ontladde tegen een minderheid die een ander geloof beleed. De verhouding tussen de twee godsdiensten, christendom en jodendom, was gespannen en antisemitisme heerste overall. Het christendom was uit het jodendom voortgekomen, Jezus, zijn apostelen en twee van de vier evangelisten waren joods. Dat het in 's-Hertogenbosch tot een pogrom kwam was dus geen op zich zelf staand feit. In de veertiende eeuw werden de joden overall uit Brabant verdreven. In 's-Hertogenbosch wisten enkele families zich wellicht, vermoedelijk na een al of niet gefingeerde bekering, te handhaven en zelfs door te dringen tot de elite. In Breda, dat ik in het kader van divers ander onderzoek grondig onderzocht heb, vond ik geen spoor van joden. Zo ook niet in de vele dorpen en stadjes in de Meierij wat nog niet wil zeggen dát ze er niet waren. Onderzoek is nooit af, dit ook niet.

Bronnen

Archieven

Stadsarchief 's-Hertogenbosch

²⁴ Van Lith-Drooglever Fortuijn, *Kroniek Van Os*, 106-107.

²⁵ Uytven, 'Geldhandelaars'.

²⁶ Uytven, 'Geldhandelaars', 12.

²⁷ Van Lith-Drooglever Fortuijn, *Kroniek Van Os*, 122 en 126.

Archief Tafel van de H. Geest van 's-Hertogenbosch, oorkonden.

Bronnenpublicaties en literatuur

Brilling, Bernhard, en Helmut Richter ed., *Westfalia Judaica. Urkunden und Regesten zur Geschichte der Juden in Westfalen und Lippe* (Stuttgart, 1967).

Camps, H.P.H. ed., *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312* (dl. I De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert); Den Haag, 1979).

Erens, M.A. ord. praem., *De oorkonden der abdij Tongerlo* (4 delen; deel I (1130-1294), Tongerlo, 1948; deel II (1294-1318), Tongerlo, 1950; deel III (1318-1344), Tongerlo, 1952), deel IV (door M.A. Erens en H.M. Koyen ord. praem., 1344-1365), Tongerlo, 1958).

Gumbert-Hepp, Marijke, en J.P. Gumbert ed., *Willem Procurator. Kroniek* (Hilversum, 2001)

Heuvel, N.H.L. van den, ed., *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629. Rechtsbronnen van het bedrijfsleven en het gildewezen* (2 dln.; Oud-Vaderlandsch Recht, 3de reeks, dl. XIII, Utrecht, 1946).

Heurn, Johan Hendrik van,
Historie der stad en meyerye van 's Hertogenbosch alsmede van de voornaamste daaden der hertogen van Brabant
(4 dln.; Utrecht 1776-1778).

Hoekx, J.A.M., G. Hopstaken, A.M. van Lith-Drooglever-Fortuijn en J.G.M. Sanders eds., *Kroniek van Molius. Een zestiende-eeuwse Bossche priester over de geschiedenis van zijn stad* (Adriaan Heinen, 's-Hertogenbosch, 2004).

Kuys, Jan Leontien de Leeuw, Valentijn Paquay en Remi van Schaik ed., *De Tielse kroniek. Een geschiedenis van de Lage Landen van de Volksverhuizingen tothet midden van de vijftiende eeuw mete en vervolg over de jaren 1552-1566* (Amsterdam, 1983).

Lith-Droogleever Fortuijn, A.M. van, J.G.M. Sanders en G.A.M. van Synghel,
Kroniek van Peter van Os. Geschiedenis van 's-Hertogenbosch en Brabant van Adam tot 1523
(Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Den Haag, 1997).

Oudenhoven, J. van, *Een nieuwe ende gantsch vermeerderde beschrijvinge van de stadt van s'Hertogen-Bossche* ('s-Hertogenbosch, 1670). 235 p.

Piot, Charles ed., 'Chronycke van Nederlant besonderlyck der stadt Antwerpen, sedert den jaere 1097 tot den jaere 1565', door N. de Weerd, in : *Chroniques de Brabant et de Flandre* (Bruxelles, 1879) 71-172.

Pirenne, Henri ed., *Le livre de l'abbé Guillaume de Ryckel (1249-1272). Polyptyque et comptes de l'abbaye de Saint-Trond au milieu du XIIIe siècle* (Bruxelles, 1896).

Ram, P.F.X. de ed., *Chroniques de ducs de Brabant. Chronica nobilissimorum ducum Lotharingiae et Brabantiae ac regum Francorum* door Emond van Dinther/ Emond van Dynther (6 boeken in 3 delen; Brussel, 1854-1860).

Synghel, Geertrui van, 'Editie van de schepenoorkonden van 's-Hertogenbosch. Dertien oorkonden als supplement op het eerste deel van het Oorkondenboek van Noord-Brabant (1261-1311), in: *Datum et Actum, Opstellen aangeboden aan Jaap Kruisheer ter gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag* Publicaties van het Meertens Instituut, Amsterdam, 1998) 395-423.

Tigelaar, Jaap ed., *Brabants historie ontvouwd. Die alder excellentste cronycke van Brabant en het Brabantse geschiedbeeld anno 1500* (Hilversum, Verloren, 2006).

Aan dit boek is een CD-ROM toegevoegd met daarop een transcriptie van de kroniek.

Uytven, R.. van, 'Geldhandelaars en wisselaars in het middeleeuwse Brabant', in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt, *Bankieren in Brabant in de loop der eeuwen* (Tilburg, 1987) 1-20.

Uytven, R. van, 'De Lombarden in Brabant in de middeleeuwen', in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt, *Bankieren in Brabant in de loop der eeuwen* (Tilburg, 1987) 21-36.